

בין נביא לנבואתו:

חזון המקדש ביחזקאל על רקע מקומו וזמנו

אנו רגילים להתייחס למסרים נבואיים לגבי הצפוי להתרחש בעתיד כעל-זמניים. לפיכך, אין אנו נותנים דעתנו לשאלה באיזו מידה ניכרים אישיותם וסגנונם האישי של נביאים בתוכן הנבואות שהם מסרו לעם, ובאיזו מידה תואמות הנבואות את מקומו וזמנו של הנביא. במאמר זה אדון בהיבט אחד מתוך מכלול ההיבטים הקשורים במסירת הנבואה מפי ה' לעמו באמצעות נביאו, והוא המתח שבין העל-זמניות האלוקית שרגילים לייחס לנבואה, לבין הזיקה שלה למסגרת של זמן, מקום ותפיסות אנושיות. זאת, באמצעות עיון בנבואת יחזקאל לחזון המקדש העתידי (יחזקאל מ-מח). נראה, כי למרות העובדה שמדובר בדבר ה' והוא פונה לעתיד, הריהו מתאים לעולם המושגים של יהודי בבל בתקופה הנאו-בבלית.²

נבואת יחזקאל ייחודית בין הנביאים האחרונים בכך שהיא מסודרת בצורה כרונולוגית. תאריך ומקום קבלת הנבואה ידועים ומוצגים בבהירות פעמים רבות, בפתח נבואותיו. משום כך נוכל במקרה של יחזקאל, יותר מכל נביא אחר, לעמוד על הקשר בין הנביא וסביבתו בבהירות. בנבואותיו של יחזקאל מופיעות בשכיחות גבוהה מאוד, מילים שקיימות להן מקבילות בשפה המדוברת בבבל באותה העת. המקורות המסופוטמיים שבידינו, מאפשרים להתחקות אחר מילים ומוטיבים רבים שקיימים להם מקבילות בתרבות המסופוטמית בת זמנו, ואלו משקפים את העושר הלשוני שספג יחזקאל מסביבתו הבבלית.³ השדה הסמנטי המשותף לנבואת יחזקאל עם התרבות המסופוטמית אף רומז להשפעה התרבותית של התרבות הבבלית הסובבת שהיתה מנת חלקם של גולי בבל ויחזקאל בתוכם. לכך ניתן להוסיף גם את הממצאים הקיימים בידינו היום, ובכלל זה הממצאים הארכיאולוגיים והתיאורים של הפולחן בבבל, שכתוכה ניבא יחזקאל, הכוללים תיאורים מפורטים של מבנה המקדשים וההתנהלות הפולחנית שבתוכם. הדיון שלפנינו יתמקד בעיקר בפרקים מ-מח, פרקי חזון המקדש העתידי בספר יחזקאל, המתאימים מהסיבות הללו לבחינת שאלת יחסי הגומלין שבין הנביא וסביבתו.⁴

1 ראשיתו של מאמר זה בשיעור בימי העיון בתנ"ך במכללת הרצוג בשנת תשע"ב. תודתי לפרופ' שלום הולץ, לד"ר יאשי פרג'ון, לרב יצחק לוי וכן לעמיתי עורכי הספר הרב ד"ר יהודה ברנדס וד"ר חיותה דויטש על שקראו את המאמר וסייעו לי רבות בעצותיהם ובהפנייתיהם.

2 ככל היה שמה של עיר (שהיתה גם מדינה) לאורך שנים רבות, ככל הנראה מראשית האלף השני לפנה"ס. באמצע המאה השביעית לפנה"ס עם נפילתה של האימפריה האשורית, גדלה העיר, החלה לשלוט על אזורים רבים והפכה לאימפריה. השנים שבהן הפכה בבל לאימפריה החל ב-626 לפנה"ס ועד ל-539 לפנה"ס (עם עליית האימפריה הפרסית), מכונות התקופה ה'נאו-בבלית'.

3 ראו לדוגמה: רימון כשר, יחזקאל, מקרא לישראל, ירושלים תשס"ד, עמ' 68-73.

4 על לימוד תנ"ך לאור ממצאי המזרח הקדום ראו את מאמרו של Eichler, Barry L., Study of Bible in light of our knowledge of the ancient Near East in: *Modern scholarship in the study of Torah: contributions and limitations*, edited by Shalom Carmy, New York 1996, pp. 81-100

בחלקו הראשון של הספר צפה יחזקאל את חורבנו של בית המקדש הראשון, ואילו פרקי הסיום של ספר יחזקאל (מ-מח) מוקדשים לתיאור של מקדש עתידי. לאורך הדורות רווחה הכמיהה לבנייתו של מקדש זה. כך לדוגמה המלבי"ם, מסיים את המבוא לפירושו לספר יחזקאל, תוך שהוא מייחל לבניית המקדש עליו מנבא יחזקאל: "והנה בניתי בשמים במחשבי, לך ה' בשמים אבי, בית זבול לך כאשר ראה הנביא, הנה עומד ברעיוני בנוי מחדש, נצב לפני מתנשא בהדרת קדש, ככתוב בספר המחזה, אשר כתב נביאך החוזה, ואת תכניתו מדדתי, כאשר מפי חוזה למדתי, בפתיל פשתים וקנה המדה, והנה פתרתי את החדה. ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו ה' אלהי! להיות עיניך פתוחות אל הבית הזה לילה ויומם, להעמיד את חרבותיו והריסותיו תקומם... ונקוה לך כי אתה עשית, ויסדת ובנית, ברמים מקדשך, תראהו לנו בחסרך, ועינינו כלות, ונפשותינו מיחלות, ליסדו ולבנותו, ועין בעין לראותו."

הכמיהה לאורך הדורות לבניית המקדש בעתיד כפי שהוא מצוי בנבואת יחזקאל מעמיקה את השאלה איזה אופי יש למקדש זה, עד כמה תיאורו של הנביא הוא על-זמני, והאם ייתכן שאנו מייחלים לבניית מקדש שקשור בהיבטים רבים לתקופתו של יחזקאל, התקופה הנאו-בבלית?⁵ בדברים שלהלן אשתדל להדגים כיצד בא לידי ביטוי המרחב הגיאוגרפי שבו מסר הנביא יחזקאל את נבואתו, ובכלל זה ההיכרות עם המקדשים הכבליים שבסביבתו ומעמד הכוהנים בתוכם. אך בפתח הדיון – הסתייגות. הניסיון ללמוד על בית הגידול של כל נביא מאתגר ולא פשוט. על פי רוב, יש בדינו פרטים בודדים בלבד על מקום מגוריו וסביבתו של הנביא. על כן עלינו להסיק מסקנות באמצעות עדויות עקיפות, שמשלימות במידה חלקית בלבד את הידוע לנו מתוך המקראות.

יחזקאל בסביבתו הבבלית

ההיכרות של יחזקאל עם המקדשים שבסביבתו הבבלית, עליה נעמוד להלן, איננה עומדת בפני עצמה. היא נדבך נוסף להיכרותו של יחזקאל עם האירועים הפוליטיים שהתרחשו בימיו עליהם מעיד יחזקאל. יחזקאל מתאר את הגעתו של נבוכדנצר מלך בבל לירושלים, ואת הגלייתו של יהויכין מלך יהודה ושריו לכבל (יז, יב-יד). הוא דן בהפרת ההסכם בין נבוכדנצר וצדקיה (יז, יג).⁶ יחזקאל הכיר את דרכי הניחוש המקובלות באותה העת (כא, כג-כט), כפי שניתן ללמוד

במאמרו מצביע אייכלר על כך שכבר הראשונים שילבו את הידע החוץ-מקראי בעת לימוד מקרא, כדוגמת רס"ג ורמב"ן. ולאחר מכן הוא מדרגים את החשיבות שבלימוד מקרא לאור המזרח הקדום, בכל הקשור לדקדוק, ללקסיקוגרפיה (בירור משמעות המילים לאורן של שפות שמיות), למידע היסטורי ולמבנה החברתי, וכן בייחודו של החוק המקראי בתוך המזרח הקדום (באמצעות הדוגמה של שור שנגח), על אף שפעמים רבות הממצאים שבידינו הם חלקיים וחסרים. לבסוף דן אייכלר בשאלת דרכי ההשפעה או המעבר מאחד למשהו.

5 אמנם מתוך הפסוקים ביחזקאל קשה לשרטט את דגם המקדש העתידי, ואף המפרשים התלבטו בכך, ראו למשל פירושו של רש"י שכולל בכמה פסוקים בפרקים אלה התלבטות (מב, ג-ד) תיקונים והתאמות (תשובות רש"י לשאלות ר' שמואל מאלצוירא על פירוש ירמיהו ויחזקאל: "ומכל מקום אני טעיתי באותו פירוש...") בתוך: יחזקאל מקראות גדולות החדש, עמ' 321. זאת נוסף להבדלים בתכנון המקדש בתרשימים של רש"י, ר' אליעזר מבלגנצי שם, עמ' 322-328, וראו גם יחזקאל, י' מושקוביץ, דעת מקרא עמ' שיח-שכ, יחזקאל ור' כשר, מקרא לישראל, עמ' 817-818.

6 על הברית בין צדקיהו לנבוכדנצר, ראו: אברהם מלמט, יהודה בין מצרים ובבל: מדינה קטנה במאבק הבין-מעצמתי, חקרי מלחמה, 1988, עמ' 47-52. הסכמים מעין אלו היו מקובלים בתקופה זו ברחבי האימפריה האשורית (ופחות בתקופה הנאו-בבלית) ראו: Parpola, S and K. Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths SAA 2*, Heleniski 1988

מכך שהוא מציין אותן בתארו את דרך קבלת ההחלטות של המלך הבבלי: "לקסם קסם קלקל בחצים,⁷ שאל בתרפים,⁸ ראה בכבד"⁹ (כא, כו). תהליך קבלת ההחלטות באשר להתקדמות הצבא הבבלי לירושלים, או לרבת עמון, מתואר כמושפע ממעשי קסמים שהיו נהוגים בימיו. הנביא מצביע על החלטות אלו כעדות לידו של ה' השלטת לא רק בעם ישראל אלה בכל שליטי העולם. לאחרונה הצביעו חוקרים אחדים על קשרים נוספים בין יחזקאל וסביבתו הבבלית.¹⁰ מגמה זו הולכת ומתרחבת עם חשיפתם של ממצאים נוספים המתארים את חיי היהודים בבבל.¹¹

חזון המקדש העתידי בסביבתו הבבלית

גילויים של מבנים ותעודות רבות המתארות במדויק את חיי היום-יום במקדשים בבבל בתקופה הנאו-בבלית, שופכים אור, בין היתר, על תקופת נבואתו של יחזקאל. עיון בממצאים אלו אף מעלה כי קיימים כמה אלמנטים בהם המקדשים הנאו-בבליים מאותה תקופה מזכירים את חזון המקדש העתידי ביחזקאל.¹² ההשוואה בין המקדשים בבבל באותה העת, וחזון המקדש ביחזקאל מעלה כי כל אלה חלקו דאגה משותפת: הצורך לשמר את קדושת המקום.

7 הכוונה למעשה שהתרחש על ידי מילוי אשפה בחצים, עליהם כתובים פתרונות שונים. הקוסם היה מנענע את החצים, והחץ הראשון שנפל מהאשפה הוא זה שנחשב כתשובת האלים. ראו: רימון כשר, יחזקאל א-כד, ירושלים תשס"ד, עמ' 426. Walter Farber, in: Jack Sasson, *Civilizations of the Ancient Near East*, pp.426-1895-1910.

8 הכוונה לשאלת עתידות באמצעות פסלים (בדומה לבראשית לא, לד; מלכים ב כג, כד; זכריה י, ב).
9 אזכור זה מזכיר במידה רבה ממצאים ארכיאולוגיים וטקסטואליים מהם אנו לומדים כי בעבר נהגו בני אדם 'לראות בכבד', כלומר, לנחש את הגורל ואת העתיד על פי מצבו של כבד שנלקח מבעל חיים שהוקרב כקרבן. כך לדוגמה כתבה אטי קוריאט-אהרון על ממצא שנמצא במגידו: "נראה כי מנהג הראייה בכבד, יסודו בהשקפה שהכבד, כמקומה של הנפש, משקף את נפש האל המקבל ברצון את הקורבן, והניחוש בכבד הקורבן, עשוי לגלות את רצונו הנסתר של האל. ממצא תבנית כבד שהתגלה במגידו שפך אור ולימד על תהליך הראייה, שנעשה על ידי כהן דת, החל בבחינת קרביה של הבהמה (כבד בדר"כ), לאחר מכן הופרד הכבד מיתר האיברים והונח על כף ידו השמאלית של הכהן או על גבי המזבח. הכהן היה מתבונן היטב בכבד ועל פי צורתו והקווים שנוצרו בו, היה מנחש או פותר שאלה מסוימת. כדי ללמד כוהנים את מלאכת הראייה בכבד, הועתקו הכבדים לתבניות העשויות טין, ולעיתים אף נחרטו הסברים בכתב יד על גבי תבניות אלה. באתרים ארכיאולוגיים רבים ברחבי המזרח הקדום נתגלו תבניות עשויות טין (שכאלה). "מנהג זה אף נזכר כבר בקהלת רבה פרשה יב, ח. אמר רבי לוי "כהדין ערביא דנכיס אימרא וחימי בכבדיה" (כמו אותם הערבים השוחטים כבש ומתבוננים בכבד שלו). כמו כן מצויים תיאורים ריאליים בפירושו של שד"ל לפס' זה, המלמדים כי כך נהגו הערבים.

10 דוגמה לכך מצויה אצל וינצור המבאר קשיים ביחזקאל פרק כח, על רקע השוואתו עם מסורות שהיו מוכרות באותה העת בבבל, ובעיקר עלילות גילגמש. לצד המכנים המשותפים מצביע וינצור גם על נקודת המבט התיאולוגית הייחודית ליחזקאל גם בהקשר זה, ראו: A. Winitzer, "Assyriology and Jewish Studies in Tel Aviv: *Ezekiel Among the Babylonian literati*"[†], קשרים אלו אינם ייחודיים ליחזקאל, ראו דוגמה לקשר בין המציאות האשורית על נבואותיו של ישעיהו פרק ו בתוך: S. Z. Aster, Marbeh Hokmah: *Studies Bible and the Ancient Near East in Memory of Victor Avigdor Hurowitz*, ed. Shamir Yonah, Meyer Gruber, Shalom Paul, et al (forthcoming).

11 דוגמה לכך מצויה בספרו של אסטר, המדגים כי השימוש בנבואת יחזקאל בצירוף "כבוד ה'" דומה יותר למשמעותו ה"מלמו" melammu בבבל מאשר למקבילותיו המקראיות, ראו: S. Z. Aster, *The Unbeatable Light: Melammu and Its Biblical Parallels* (AOAT 384; Münster, 2012), pp. 301-315

12 על הידוע לנו על יהודי בבל מתקופה זו מתוך הממצאים הארכיאולוגיים ראו: גנזל, *נבואת הצופה – בין חורבן לתקומה, עיונים בספר יחזקאל, הוצאת תבונות, מכללת יעקב הרצוג, אלון שבות תשע"ב*,

הריטואלים שהתקיימו במקדשים בכבל ידועים לנו, בין היתר, מתוך מקדש אזידה, בכורשיפה¹³ בשנים שבין 750-484 לפנה"ס, בתקופה שבה היה זה המקדש השני בחשיבותו בכבל.¹⁴ שרידי מקדש זה נחשפו במאה התשע-עשרה בבירס נמרוד (Birs Nimrud), השוכנת במרחק של כ-100 ק"מ דרומה מבגדד המודרנית, וכ-20 ק"מ דרומה מבבל העתיקה. המקדש הוקם בסוף האלף השני לפני הספירה והוקדש לאל נבו, משרתו-סופרו של מרדוך, ראש הפנתיאון הבבלי. המקדש שוקם בימי נבוכדנצר השני, המלך שהחריב את ממלכת יהודה, ועמד בשיא פארו בשנים אלו ועד תחילת התקופה הפרסית (באמצע המאה השישית לפני הספירה) לפחות. כלומר, בדיוק באותן השנים שבהן ניבא הנביא יחזקאל. את הממצאים הללו יש להשוות עם התיאור החזוני של יחזקאל משנת 573 לפנה"ס הפותח במועד המדויק שבו קיבל יחזקאל את המראה הנבואי: "בְּעֶשְׂרִים וְחָמֵשׁ שָׁנָה לְגִלְוַתְנוּ בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה בְּעֶשְׂרִי לַחֹדֶשׁ בְּאַרְבַּע עֶשְׂרֵה שָׁנָה אַחַר אֲשֶׁר הִכְתָּה הָעִיר בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה הִיְתָה עָלַי יַד ה' וַיְבִיא אֹתִי שָׁמָּה" (יחזקאל מ, א ואילך).

על פי התאריכים המצוינים במפורש בספר יחזקאל, יחזקאל חי לכל הפחות עשרים וחמש שנים בכבל, החל בשנת 597 לפנה"ס שבה הוגלה לכבל עם גולי יהויכין, ועד לשנת 573 המוזכרת בכותרת לחטיבת הנבואות בפרקים מ-מח. ההנחה כי יחזקאל היה מודע במידה רבה לנעשה במקדשים בכבל ככלל, ובמקדש אזידה בפרט, היא סבירה, הן בשל משך הזמן שהוא היה מצוי בו בכבל, והן בשל העובדה שהנעשה במקדשים האלה הדהר בררכים ובמרכזי ערי המקדש בכבל, בעיקר בתקופות החגים הבבליים. אין בידינו מידע היכן ישב יחזקאל כאשר ראה את 'חזון המקדש העתידי' בשנות נבואתו האחרונות משום שמקום מושבו המדויק של יחזקאל מצוין במפורש רק בתחילת דרכו הנבואית: 'על נהר כבר' (א, א-ג), ככל הנראה תעלת כבר, הסמוכה לעיר ניפור, על נהר פרת, דרומית-מזרחית לכבל הסמוכה למקדש אזידה שבכורשיפה, (המרחק המשוער בין ניפור למקדש אזידה בכורשיפה הוא כ-150 ק"מ).

אמנם, יש לזכור כי להשוואה בין המקדשים מגבלות רבות, ועיקרן הפער שבין נבואת יחזקאל המתארת חזון אוטופי, לבין תמונת המצב הריאלית העולה מאיסוף התעודות הבבליות המתארות מקדש מתפקד מתקופה זו. אולם, אין להתעלם גם מן העובדה שחזון המקדש ביחזקאל הוא ייחודי, ונבדל בפרטים רבים מתיאורי המשכן, המקדש בימי שלמה, וכן גם מהתיאור המקראי של הבית השני בימי שיבת ציון. על כן אין הם מהווים את הדגם למקדש המתואר ביחזקאל.¹⁵ באמצעות הדוגמאות הבאות נציע כי קיים קשר עקיף, בין נבואתו של יחזקאל לנוף שמתוכו ניבא ובכלל זה

13 ההיכרות עם בורסיף בכבל מצויה כבר בחז"ל: במסכת שבת, רב אשי מעיר בכל מכוונה היום בורסיף, ובורסיף מכוונה בכבל, (בבלי שבת לו, ע), במסכת סנהדרין בכל ובורסיף הן שתי ערים שכנות (סנהדרין קט, א) ובבראשית רבה בדברי תלמידו של רבי יוחנן, שהעיר שגלה לא"י "מן בורסיף" (בראשית רבה, נח, לח, יא). נראה כי בכל האזכורים הללו בורשיפה היא העיר הבבלית שלפנינו, וייתכן כי העתיקות המצויות שם היו מוכרות לחז"ל, שסברו כי מגדל בכל נבנה בו.

14 Achaemenid C. Waerzeggers, *The Ezida Temple of Borsippa: Priesthood, Cult, Archives* History 15; Leiden, 2010; וכן מחקריה המקיפים בעשור האחרון שבהם עסקה בתיאור מעמדם ותפקידם של בעלי התפקידים במקדשים בכבל באלף הראשון לפנה"ס. ראו גם: M. Jursa, *Neo-Babylonian Legal and Administrative Documents: Typology, Contents and Archives*, Guides to the Mesopotamian Textual Record 1; Münster, 2005.

15 זאת בנוסף על ההבדלים שבין ספר יחזקאל וחוקי התורה, ראו: טובה גנזל, *נבואת הצופה – בין חורבן לתקומה, עיונים בספר יחזקאל*, הוצאת תבונות, מכללת יעקב הרצוג, אלון שבות תשע"ב, עמ' 286-289. הצעות הפרשנים לפתרון בעיות פרשניות במבנה המקדש בספר יחזקאל מניוית אצל יחיאל צבי מושקוביץ, ספר יחזקאל, דעת מקרא, ירושלים תשמ"ה, עמ' שיז-שכד.

ממקדשי בבל שבסביבתו. נראה כי ההשוואה למידע המצוי בידינו באשר למקדשים באותה העת, מחדדת, מבליטה ומבארת את מאפיינים ייחודיים של חזון המקדש ביחזקאל בהשוואה למשכן ולמקדש שלמה, וכן מבארת את האופן שבו נבואת יחזקאל התקבלה בסביבתו ובקרב בני דורו. תיאורי המקדשים בבבל המצויים בידינו כוללים את המבנה הארכיטקטוני שלהם, ובמספר מקרים אף מידות מדויקות של המבנים.¹⁶ ייתכן כי הם נכתבו בחלקם כתכניות למקדש עתידי בדומה למצוי ביחזקאל ולא כתיאור של מקדש שכבר עמד על תלו. באשר לבעלי התפקידים במקדשים בבבל, סביר להניח כי היהודים בבבל לא נחשפו לרשימות המפורטות של הכהונים וכל יתר בעלי התפקידים במקדשים הבבליים, שיש בידינו היום. אך ההשוואה בין מעמדם של בעלי התפקידים במקדש הבבלי לבין תאור הכהונה המצוי ביחזקאל, נותן לנו הקשר שעל פיו ניתן להבין מעט יותר כיצד ניתן לראות את תיאור המקדש החזוני שביחזקאל קם לתחייה ומתפקד כמקדש פעיל, בעיקר בשל העובדה שמקדשים אלו משקפים מקדשים פעילים, וכוללים בין היתר תיאור מפורט של חלוקת משאבים בין משפחות הכהונה לדורותיהם ואת כל הפעילות שנעשתה במאות הלשכות השונות.¹⁷

מבנה המקדש

התיאור החזוני ביחזקאל פותח במידותיה של החומה המקיפה את מבנה המקדש כולו: "והנה חומה מחוץ לבית סביב סביב" (יחזקאל מ, ה), ואף מסתיים בתיאור החומה המקיפה את המבנה: "חומה לו סביב סביב... להבדיל בין הקדש לחל" (יחזקאל מב, כ). זאת בשונה מיתר המקדשים בתנ"ך. הקרוב אליו ביותר הוא המשכן, שחצרו היתה מוקפת, והיתה בה כניסה פשוטה (שמות כז, ט-טז; לח, ט-כ). החומה ביחזקאל רחבה ומאסיבית לאין ערוך, והכניסה לשטח המקדש נעשית באמצעות שלושה שערים, שדרך המעבר בהם אינה בהירה דיה, אולם כוללת עליית גרמי מדרגות, מעבר בין תאים ואולם (יחזקאל מ, ו-לח). שטח הכניסה אף כולל חלל נוסף הייחודי ליחזקאל ומכונה "אולם השער" (יחזקאל מ, לט-מ; מר, ג; מו, ב, ח).¹⁸ לעומת זאת התיאור המפורט של מקדש שלמה כולל פסוק אחד (!) המתאר חצר פנימית (מלכים א, ו, לו) ואין בו כל אזכור לחומה, לשערים או לתיאור של דרכי הכניסה והיציאה מהמקדש.¹⁹ לפיכך נעדר ממנו גם תיאור של הלשכות או של רצפת החומה עליה עומד יחזקאל (יחזקאל מ, יז-יח) ופרטים נוספים באשר למבנים המצויים שם (יחזקאל מו, כא-כד).²⁰

- 16 על תכניות המקדש ראו: A.R. George, *Babylonian Topographical Texts* (Peeters, 1992)
- 17 לצד תיאורים אלה, מאות מסמכים כתובים על לוחות טין בכתב יתדות חושפים בפנינו את ההתנהלות היום-יומית במקדש. על המקדשים במסופוטמיה ראו: Michael Roaf, "Palaces and Temples in Ancient Mesopotamia," in Jack M. Sasson, ed. *Civilizations of the Ancient Near East* (Charles Scribner's Sons, 1995), 423-441 and John F. Robertson, "The Social and Economic Organization of Ancient Mesopotamian Temples," in Jack M. Sasson, ed. *Civilizations of the Ancient Near East* (Charles Scribner's Sons, 1995), 443-454
- 18 ההשוואה למקדש שלמה מרגימה כי גם בהשוואה למקדש קבוע המקדש ביחזקאל הוא ייחודי ושונה. ועל כן לא נכון לייחס את ההבדלים הללו לכך שהמבנה המתואר ביחזקאל הוא מבנה קבוע בעוד המשכן הוא מבנה ארעי.
- 19 להשוואה נוספת בין מקדש שלמה וחזון המקדש ביחזקאל ראו: רבקה רביב, מעשה מרכבה בחצר מקדש שלמה, *שמעתין*, 159-160 תשס"ה, עמ' 73-83
- 20 על הייחוד שבתיאור השערים עמד כבר ישראל רוזנסון, "נבואה שערך – כמה הערות על שערי מקדש יחזקאל", בתוך: *מעלין בקדש ג*, סיוון תשס"א, עמ' 47-66.

גם בכל הקשור לתיאור החצרות וגודלן, תיאורו של יחזקאל הוא ייחודי. היקף השטח המקודש כולו מתואר בפסוקים הבאים: "...ומָדְדוּ סָבִיב סָבִיב. מָדְדוּ רוּחַ הַצֶּפּוֹן חֲמֵשׁ מֵאוֹת קָנִים בְּקִנְהַ הַמֶּדָּה חֲמֵשׁ מֵאוֹת (מֵאוֹת) קָנִים בְּקִנְהַ הַמֶּדָּה סָבִיב. מָדְדוּ רוּחַ הַצֶּפּוֹן חֲמֵשׁ מֵאוֹת קָנִים בְּקִנְהַ הַמֶּדָּה סָבִיב. אֵת רוּחַ הַדְּרוֹם מָדְדוּ חֲמֵשׁ מֵאוֹת קָנִים בְּקִנְהַ הַמֶּדָּה. סָבִיב, אֵל רוּחַ הַיָּם מָדְדוּ חֲמֵשׁ מֵאוֹת קָנִים בְּקִנְהַ הַמֶּדָּה. לְאַרְבַּע רוּחוֹת מָדְדוּ חֻמָּה לֹו סָבִיב סָבִיב אַרְךְ חֲמֵשׁ מֵאוֹת וְרָחֵב חֲמֵשׁ מֵאוֹת לְהַבְדִּיל בֵּין הַקִּדְשׁ לְחֵל" (מב, טו-כ). בפסוקים אלו מופיעה המידה 'קנים' ארבע פעמים. שטח זה הוא שטח גדול במיוחד שמגיע בחישוב של שש אמות וטפח לקנה (יחזקאל מ, ה) לשלושת אלפים אמה על שלושת אלפים אמה (שהם כאלף חמש מאות מטר על אלף חמש מאות מטר).²¹

בנוסף, במקדש יחזקאל יש שתי חצרות, האחת חצר חיצונית (יחזקאל מ, יז) שכוללת לשכות, ושטחה הגדול נועד להקרבת קרבנות, ואילו השנייה חצר פנימית (יחזקאל מ, יט) אליה נכנסו דרך מערכת של שערים ומדרגות (יחזקאל מ, כג-מד) ובשטחה המצומצם יותר עמד המזבח (מ, מז). מבנה המקדש נחלק לשלושה חלקים: אולם הבית (יחזקאל מ, מח-מט), ההיכל (יחזקאל מא, א-ב) וקודש הקודשים (יחזקאל מא, ג-ד). להפתעתנו, יחזקאל כמעט ואיננו מתאר את הנעשה בשטח המבנים הללו, כפי שאנו מוצאים בתיאורי המשכן ומקדש שלמה, ולעומת זאת מפרט באריכות רבה את מידותיהם של השערים ודרכי המעבר. ניתן לסכם כי תיאור זה של החומה והחצרות מאפיינת את תיאור המקדש ביחזקאל, המדגיש בכך את חשיבות הנושא באמצעות הפירוט שבו 63 פסוקים מוקדשים לשערים, לחצרות, ולחומה המקיפה את המקדש, ואילו רק 26 פסוקים מוקדשים לתיאור מבנה המקדש עצמו.

נראה כי התיאור הרומה ביותר לזה המצוי ביחזקאל מצוי דווקא בעולם המסופוטמי בסביבתו הקרובה של יחזקאל, בתיאורי המבנה המצויים בירינו של מקדש אַזִּידָה. בנוסף, תיאורי השערים המפורטים המצויים בתיאורים הארכיטקטוניים של השערים במקדשים הבבליים, מכילים מכנים משותפים רבים עם תיאורי השערים בחזון המקדש ביחזקאל. במקדש אַזִּידָה כבורשיפה היו חצרות גדולות מאוד, לצד חדרים פנימיים וחיצוניים, וכניסה מדורגת ממקום קדוש פחות למקום הקדוש ביותר, שהיה גם השמור ביותר. קיים בירינו היום תיאור מפורט של דרכי הכניסה של הכוהנים למקדש בורשיפה. על הכוהן היה להיכנס לשער הראשי, לחצר לעבור דרך חדרים אחרים. כך היה מגיע לאזור הפרטי של נבו, דרך שער נוסף, השער של נבו. ורק אחר כך ניתן היה משם להגיע למקום הפנימי המקודש ביותר.²²

21 אם כך, השטח של המקדש כולו, על חצרותיו, היה נרחב בהרבה משטח המקדש המוכר מימי הבית הראשון או הבית השני. ואכן, בהתייחסותה לבית שני המשנה במסכת מידות פרק ב, משנה א מציינת את שטח המקדש: "הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה. ויש שחשבו שהמידה במשנה הושפעה מהמידה המצוינת ביחזקאל "חמש מאות" המצוינת בפרק מב, כ המסכם את הפסוקים המתארים את שטחו של הר הבית ללא תיאור המידה: "אַרְךְ חֲמֵשׁ מֵאוֹת, וְרָחֵב חֲמֵשׁ מֵאוֹת" (יחזקאל מב, כ). זאת על בסיס פירושו של רד"ק לפסוק זה המוסיף כי מידות אלו מציינות אמות, אף שהמילה קנים חוזרת ארבע פעמים בפס' הקודמים לפס' זה, ונראה כי היה טבעי יותר להניח שמדובר בקנים גם בפ' כ (רש"י, ר' אליעזר במבבלגנצ"י). אמנם, פרשנים בני זמננו עמדו על הקושי לפרש את שטח המקדש כולו כ-500 קנים וסברו (בעקבות היעדר המילה קנים בתרגום השבעים ליחזקאל פסוקים טו-כ) כי יחזקאל מתכוון לאמות (כך צימרלי, יחזקאל 2 עמ' 404, בלוק, יחזקאל 25-48, עמ' 570, וכשר, יחזקאל כה-מח, עמ' 821) ובדרך זו גם השוו בין הקף המקדש המצוי ביחזקאל לתיאור במסכת מידות.

22 Achaemenid C. Waerzeggers, *The Ezida Temple of Borsippa: Priesthood, Cult, Archives* Leiden, 2010, p. 13 History

לא ניתן להשוות את היקף התיאורים במקדשים בכבל למקדש ביחזקאל במדויק, בין היתר משום שתפקידם המדויק של השערים איננו ידוע. בנוסף, חוקרים לא הצליחו להתאים בין הטקסטים המתארים את מקדש בורשיפה עם הממצאים הארכיאולוגיים במקום שבו עמד מקדש זה. אולם ניתן לעמוד על הדמיון בתבנית הבסיסית שבה שני החדרים הקודמים לכניסה לחדר הפנימי, מבנה המצוי באזידה בדומה ליחזקאל. הממצא הארכיאולוגי במקדש בורשיפה מאשש את הגודל הניכר המאסיבי של החצרות. מיקומן ומטרנן של ה'לשכות' בחצרות המקדש ביחזקאל דומה לזה המצוי באזידה; וכן למקבילות רבות בתיאור החומה המקיפה את האזור המקודש כולו המצויה במקדשים רבים בכבל באותה העת, ומוזכרים במפורש אצל רבים ממלכי בבל. כמו כן במסמכים המצויים בידנו ניכרת מרכזיותם של השערים והחצרות.²³ במקדשים בכבל, ובמקדש אזידה בפרט, שימשו השערים והמעברים הרבים גם להקפדה על מורשי הכניסה, אליהם קיימת במקורות התייחסות מקיפה, עליה נעמוד עתה.

המשרתים בקודש

כידוע, קיימים פערים רבים בין תיאורי עבודת הכוהנים בתורה לבין אלו שביחזקאל.²⁴ במשכן (ויקרא טז) הכוהנים היו מותרים בכניסה אל הקודש, והכוהן הגדול היה מצווה אף בכניסה אל קודש הקודשים, ואילו הלויים ועם ישראל היו מותרים בכניסה אל חצר המשכן בלבד (ויקרא טז). בעת הקרבת הקרבן, שהיה מוקרב בחצר, נשחטה בהמת הקרבן על ידי ישראל שהביא את הקרבן (חריג לכלל זה מליקת ראש קרבן עוף שנעשתה בירי הכוהן), ואילו זריקת הדם והעלאת חלקי הקרבן על המזבח נעשתה על ידי הכוהנים (ויקרא א-ג).

אמנם אין בידנו תיאור מפורט מימי בית המקדש הראשון המשלים את החוליה החסרה בין הנעשה במשכן לתיאור המצוי ביחזקאל, אך נראה כי ביחזקאל חל בעניין זה שינוי מהותי, כל אחד מן המעמדות מורחק יותר מכפי המותר לו בתורה. הכוהנים לא הותרו בכניסה אל קודש הקודשים וייתכן שאף לא הותרה להם כניסה לקודש, מקום עבודתם העיקרי היה בחצר הפנימית בלבד. ללויים הותרה שהייה בחצר הפנימית, אולם הם לא ניגשו למזבח שהיה במרכזה. ישראל לא היו רשאים להיכנס אל החצר הפנימית, וביחזקאל רק החצר החיצונית נועדה עבורם. אף שחיטת הקרבנות לא נעשתה על ידי ישראל, והועברה ללויים (יחזקאל מד, יא). מעמד המורחק ביותר הוא בני הנכר, שעל פי יחזקאל לא הותרו בכניסה אל מתחם המקדש (יחזקאל מד, ו-ט) וכניסתם למקדש מביאה לחילולו (יחזקאל ז, כא-כב).²⁵

לשינויים אלה במבנה המקדש ובתפקידם של הכוהנים והלויים המתוארים בנבואת יחזקאל עשויות להיות שתי תוצאות: הראשונה, החלקים הפנימיים במבנה המקדש יורחקו מהעם ונשמרה קדושתם. השנייה, החצרות יהפכו למוקד הפעילות במקדש, שכן רק כוהנים מעטים יחידים סגולה

23 פירוט של הממצאים אלו במאמר שכתבתי עם ד"ר שלום הולץ: "Ezekiel's Temple in Babylonian Context", *Vetus Testamentum* 64 (2014): 211-226 [Coauthor: Shalom E. Holtz (Yeshiva University)].

24 חז"ל עמדו על חומרת הפער באומרם שביקשו חכמים לגנוז את ספר יחזקאל, "שהיו דבריו סותרין לדברי תורה" (שבת יג ב ומקבילות). חכם ששמו חנניה בן חזקיה בן גרון זכור לטוב מפני ש"ישב בעליה ודרשן" – כלומר פתר את הסתירות בדרך המדרש. וראו לקמן.

25 הדרגה מקבילה מצויה במשנה, כלים, א, ח, שבה כניסת גויים להר הבית מותרת רק עד החיל, כחלק ממדרג הקדושה בחלקי המקדש.

יהיו יכולים להיכנס אל המבנה המקודש פנימה. במועדים שבהם יגיע העם למקדש אסור יהיה לו להיכנס לחצר הפנימית, והוא יורשה לעמוד בפתח החצר החיצונה בלבד (יחזקאל מד, יט). רק הכוהנים בני צדוק יהיו מורשים להיכנס לחצר הפנימית (יחזקאל מד, טו-ז).

גם בבבל רק מי שנמצא ראוי יכול היה להיכנס לחצר ומצוינים גם אלו שאינם מורשי כניסה. ונראה כי המדרג באזורי הכניסה של הכוהנים בבבל דומה במידה רבה לזה המצוי ביחזקאל, וגם שם אזורי הכניסה של הכוהנים היו נגזרת של מעמדם.²⁶ כך בתיאור בעלי התפקידים במקדש אזידה שבבל, גם שם קיימת עדות לחלוקה דומה לזו של הכוהנים בעבודות המקדש. וכך גם באזידה נעשו פעולות רבות על מנת לשמור כל הקשור במקומו של האל במקדש כנפרד ונבדל.

באזידה הגדרת הכוהנים ככלל מבוססת על מאפיינים דומים: מוצאם המשפחתי, תפקידם במקדש ומידת התאמתם לתפקיד. ניתן להצביע על כך שהכוהנים השתייכו למשפחות שמוצאם כוהני מזה דורות רבים, ומעמד הכוהנים במקדש אזידה כלל קבוצות שונות. אחת, בעלי המעמד הגבוה העסקה בתפקידים מרכזיים, ומתוקף מעמדה הותרה להיכנס לתוככי המקדש, והיתה אחראית על ביצוע הפעולות הפולחניות הנחוצות שם. ואילו המשנים בחשיבותם היו מותרים בכניסה לחצר בלבד. המסמכים מהמאה השישית לפנה"ס אף מלמדים על כך שעל הכוהנים שמשותפים לפני האל לעמוד בדרישות הגבוהות ביותר מבחינת ייחוסם המשפחתי.²⁷ מוצאם של הכוהנים הבבלים היה נבדק בדקדקנות תוך שימת דגש על כך שהמועמד לכהונה הוא צאצא ביולוגי ולא מאומץ של משרת בקודש, ושאמו ילדה אותו במסגרת יחסי נישואים. זאת בדומה לכוהנים מזרע צדוק הכהן בנבואתו של יחזקאל. לכוהני צדוק אמנם היה ייחוס משפחתי שהבחין ביניהם לבין יתר משרתי הקודש שנרחו. ובדומה להוראות על שלמותם הגופנית של הכוהנים ועל איסורי החיתון המחייבים אותם מצויות כבר בתורת כוהנים ואינן חידוש של יחזקאל.²⁸

אבחנה זו דומה במידה רבה לאבחנה שבין הכוהנים ללויים כפי שהיא מוכרת לנו מיחזקאל מד, יא-יד: "וְהָיוּ מִמֶּנֶּה מִשְׁרְתֵי פְקֻדֹת אֶל שְׁעָרֵי הַבַּיִת וּמִשְׁרְתֵי אֶת הַבַּיִת הַמָּה יִשְׁחֲטוּ אֶת הָעֹלָה וְאֶת הַזֶּבֶח לְעֵם וְהָמָּה יַעֲמְדוּ לְפָנֵיהֶם לְשִׁרְתָּם... וְלֹא יִגְשׁוּ אֵלַי לְכַהֵן לִי וְלִגְשֵׁת עַל כָּל קֹדֶשׁ אֶל קֹדֶשׁ הַקְּדוֹשִׁים... וְנָתַתִּי אוֹתָם שְׁמֵרֵי מִשְׁמֶרֶת הַבַּיִת לְכָל עֲבֹדָתוֹ וְלְכָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה בוֹ". ותפקיד הכוהנים ביחזקאל מד, טו-טז: "וְהַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם בְּנֵי צְדוֹק... הֵמָּה יִקְרְבוּ אֵלַי לְשִׁרְתָּנִי וְעַמְדוּ לְפָנַי לְהִקְרִיב לִי חֶלֶב וְדָם... הֵמָּה יָבִיאוּ אֶל מִקְדָּשִׁי וְהֵמָּה יִקְרְבוּ אֶל שְׁלַחְנֵי לְשִׁרְתָּנִי וְשָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶתִי". ניתן למנות כמה קווים משותפים לצד הבדלים הקיימים בחזון המקדש של יחזקאל בהשוואה לתיאורי בית המקדש במקרא. נראה, כי מטרת השינויים היא לשמר ביתר שאת את קדושת המקדש במקדש העתידי, ולהבטיח את המשך נוכחות ה' בתוכו לעולם. עיקרם של שינויים אלה כולל הוספת חצר, הגדלת החצרות המקיפות את המקדש והצבת שמירה קפדנית על שעריהן, הגבלות על הכוהנים הראויים לעבוד במקדש, הגבלת נגישות הנשיא לשטחים ספציפיים במתחם המקודש, ומעורבות מופחתת של העם בהקרכת קרבנות. כל אלו נועדו למנוע מאנשים שאינם טהורים מלהתקרב למקדש.

26 על כך ראו: טובה גנזל, "מעמדם של בעלי התפקידים במקדש העתידי ביחזקאל", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יט, תשס"ט, עמ' 21-23.

27 נוסף להקפדה על בחינת שלמות גופנית וכשירות מוסרית שהתבטאה באי-ביצוע עבירות חמורות.

28 יצוין כי אבחנה בין מעמדות בתוך משפחת הכוהנים אמנם מצויה מאוחר יותר גם בחז"ל (רמב"ם, משנה תורה, הלכות איסורי ביאה, כ), אולם איננה קיימת בתורה, שם ההקפדה היא על שמירת קידושן של משפחת הכהונה בלבד (ויקרא כא).

השמירה על קדושת המקדש באמצעות בידולו מהבאים אליו והעובדים בו בדרכים שונות, מתחדדת מתוך ההשוואה למציאות הרווחת במקדשים בבבל. ההשוואה למקדש אזידה מסייעת לעמוד על הדרך שבה יחזקאל הובן בתקופתו על ידי שומעי לקחו שחיו בתוך המציאות הבבלית והיו מוקפים במקדשה.²⁹

חזון המקדש ביחזקאל בעולמם של חכמים³⁰

נדבך משלים לדיון, הוא מידת ההשפעה או ההתאמה שבין חזון המקדש של יחזקאל לבניין בית המקדש השני, על תקופותיו השונות, וכן על תיאור המקדש המצוי במשנה במסכת 'מידות'. אפיון הזיקות שבין המקדש ביחזקאל לתקופת בית שני ותקופת התנאים, כמו גם הדיון בהיקף ההשפעה על מבנה המקדש השני ואף מאוחר יותר על תיאור מבנה המקדש במשנת מידות ובמשנה תורה של הרמב"ם, חורג מהדיון בנבואות יחזקאל על רקע זמנה ומקומה, ועל כן נעמוד כאן רק על כמה היבטים מרכזיים.

מתיאור הבית השני כפי שהוא מצוי במסכת מידות, נראה כי התנאים עמדו על זיקות שבין חזון המקדש ביחזקאל לבית המקדש המתואר במשנה, בעיקר משום שמצוטטים בו פסוקים מתוך חזון המקדש ביחזקאל. אם כי אין במשנה התייחסות למבנה המקדש כולו. מסכת מידות מתארת בפירוט את המידות של הבניינים, השערים, הלשכות והתאים בבית המקדש. הדעות חלוקות בשאלה, באיזו מידה מתארת המשנה בצורה ריאליסטית את המקדש שבנה הורדוס, או שמדובר בתיאור שמשקף בעיקרו מגמות אידאולוגיות, וקשה להכריע בסוגיה זו.³¹ נראה כי גם העיון בציטוטי הפסוקים מתוך ספר יחזקאל במשנה, אינו מסייע להכרעה בנושא זה. זאת משום שהמשנה מצטטת פסוקים מתיאור המקדש של יחזקאל רק במקרים שבהם נדרשים פרטים ספציפיים כהשלמה או כהוכחה למבנה אותו היא מתארת. לעתים נראה כי המשנה רואה לנגד עיניה יישום של תיאור המקדש ביחזקאל כבר בבית שני בעבר, כך בהתייחסותה לפתחי המקדש, לפשפושין (מידות ד, א-ב) ולמזבח (מידות ג, א) היא מצטטת את יחזקאל כמתארת לשון עבר.³²

לעומת זאת, במקרים אחרים מצטטת המשנה את יחזקאל כשהיא משלבת בתיאור התייחסות למקדש שיוקם בעתיד, ואולי מבטאת בכך בשנות חורבן הבית השני את הכמיהה לבניינו של מקדש יחזקאל. כך לגבי העובדה שחצרות המקדש לא היו מקורות: "עזרת הנשים היתה וכך

29 אמנם אין בהשוואה זו לפתור את מכלול התייחסות שמעלה חזון המקדש של יחזקאל, ועדיין רב הנסתר על הנגלה. דוגמה לקושי מרכזי הוא מדוע נעדרים ממנו כמעט כל כלי מקדש? ייתכן כי במקרה זה ההפך הוא הנכון, וחסרון זה בא דווקא כהנגדה לריבוי הפאר והכלים שאותם ראה יחזקאל סביבו, במטרה להנגיד את הדרך שבה מתגלה הנוכחות האלוהית בהשוואה למקדשי האלים שבסביבתו הבבלית של יחזקאל. בשונה מהמקדשים שבנייתו של יחזקאל נבואת יחזקאל היא תיאוצנטרית, שם ה' במרכז, ועל כן חזון המקדש ביחזקאל מובדל בהיעדר כלי המקדש (פרט למזבח עץ פשוט), ובדרך זו הוא מדגיש את ייחודו ומקומו הבלעדי של ה' במקדשו.

30 הדיון בחז"ל מהווה נדבך משלים (אך לא הכרחי) לעיון הנבואי, נראה כי גם בעולמם של חכמים נותרה שאלת מידת ההיכרות וההשפעה של מקדש יחזקאל בדורות שאחריו לוטה בערפל.

31 וולפיש מציע הקשר רעיוני למסכת מידות באמצעות ההשוואה למסכת תמיד, ראו: אברהם וולפיש, "מגמות רעיוניות בתיאור המקדש ועבודתו במסכת תמיד ובמסכת מידות", מחקרי יהודה ושומרון ז, תשנ"ח, עמ' 79-92.

32 שאלה עקרונית שמצריכה דיון עצמאי, היא מהיכן נטלו בוני בית שני את תכניות המקדש שלהם. נראה כי עמרו לפנייהם שלושה מקורות מקראיים: המשכן, בית ראשון ויחזקאל, וסבירה ההנחה כי בנוסף היו מקורות חוץ-מקראיים, משום שעמדו לנגד עיניהם המקדשים הפרסיים באותה העת. כך לצד הדוגמאות הללו שבהן מצטטת המשנה את יחזקאל מפירוש הרמב"ם למסכת מידות ד, ז עולה כי דווקא המידות של בית המקדש הראשון היו המודל על בסיסו נבנה בית שני.

הם עתידים להיות שנאמר (יחזקאל מו, כא-כב) 'ויוציאני אל החצר החיצונה'... (מידות ב, ה). בנוסף, במקרה של שער המים, נראה כי המשנה מתארת פרט שיתקיים בהתאמה למצוי ביחזקאל רק במקדש העתידי (ולא התקיים בימי הבית השני). בהתייחסותה לשמו של שער זה מציינת המשנה: "שער המים, ולמה נקרא שמו שער המים?... ר' אליעזר בן יעקב אומר: בו המים המפכים עתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית" (מידות ב, ו), על כך כותב רוזנפלד: "החכם רבי אליעזר בן יעקב, אולי בן דור החורבן, ... מתבסס על דברי הנביא יחזקאל הנזכרים, והאומר קרוב לסוף חזונו שיהיה נס במקדש העתיד ויצאו מים חיים מתחת למפתן הבית והם יזרמו דרך חלק מהבית ויתגברו עד שיהפכו לנחל שוצף וירדו לים המלח שמימיו ימתקו וסביבתו תפרח מחדש. החכם מזהה את המפתן עם שער המים, ולדעתו השער נקרא על שם העתיד ומתחתיו יתרחש הנס והמים יצאו ויזרמו מתחת לחלק מהמקדש (יחזקאל מז א-יב). זיהוי זה של ר' אליעזר בן יעקב את שער המים עם המפתן ביחזקאל תומך אף הוא נדבך בזיהוי הארכיטקטוני בין שני המבנים ובאמונה שיש מקדש עתיד והוא המתואר ביחזקאל וגם המקדש השני שחרב, נבנה על פיו" (עמ' 267).³³ מכאן כי התיאורים של המשנה במסכת 'מידות' מתייחסים גם לתיאור המקדש בעתיד ואינם רק תיאור הבית שנבנה על ידי הורדוס.³⁴

נראה כי משניות אלו מתארות את המציאות כפי שהתקיימה גם בסוף ימי הבית השני, משום שמוזכר בהן רבי אליעזר בן יעקב (מידות פרק א, ב) שחי בסוף זמן הבית וראה את המקדש בכנינו ובחורבנו.³⁵ ייתכן שדווקא בשנים אלו שבית המקדש השני היה על סף חורבן, האזכורים של יחזקאל במסכת, משקפים כמיהה לבניין מקדש יחזקאל המיוחל. ואולי כך ניתן להבין את האזכורים של יחזקאל במסכת מידות, כגעגוע למקדש בגדלותו שלא היה בימיהם.

33 ראו: בן ציון רוזנפלד, "יחס רבי יהודה הנשיא במשנתו למקדש ולירושלים", חידושים לחקר ירושלים 18, תשע"ג, עמ' 253-270: "הרי שלפי סתם המשנה עזרת הנשים בבית השני לא הייתה מקורה, וכך עתיד להיות גם במקדש העתיד המתואר בנבואה. אמירה זו מבוססת על האמונה הבסיסית שיהיה מקדש בעתיד, וזמנו לא ידוע, וכנראה שמבנה העתיד יהיה זהה בכללו לבית השני בעבר..." (עמ' 266). מסקנתו של רוזנפלד כי המקדש בעתיד ייבנה הן ברמותו של הבית השני והן על פי הכתוב ביחזקאל איננה מעוררת קשיים במקרים שבהם התיאור של בניין הבית השני עולה בקנה אחד עם תיאור המקדש ביחזקאל, אך היא איננה מתמודדת עם התיאורים במקומות שהם נבדלים זה מזה. ואכן, לצד נקודות הרמיון ישנם הבדלים רבים. כך למשל אין במסכת מידות התייחסות לחצרות בדומה לזו המצויה ביחזקאל ובאזירה (בקצרה ב-ה, א-ב), אם כי מצוינים הלשכות הרבות, והתפקידים שנעשו בעת הקרבת הקרבן, בחללים רבים שיועדו לשם כך (ה, ג-ד), ונראה כי בנושא זה הרמיון הבולט ביותר הוא דווקא בין התיאור הפרקטי באזירה לזה של המשנה במסכת מידות, והסיבה לכך היא שאלו תיאורים שמבוססים על מקדשים פעילים. אולם קיימת התייחסות מקיפה לשערים (ד, ב - שמזכירה את קיומו של שער סגור ביחזקאל) ולהיכל (ד, א - שלכאורה טוב, נבנתה ע"פ הכתוב ביחזקאל).

34 חוקר נוסף שדן לאחרונה, בין היתר, בקשר שבין ספר יחזקאל ומסכת מידות הוא נפתלי כהן, בספרו: *The Memory of the Temple and the Making of the Rabbis*. כהן משווה בין התיאור במסכת מידות לזה של יחזקאל. ובפרק הרביעי של ספרו הוא מסיק כי תיאור המרחב במסכת מידות דומה לתיאור המרחב ביחזקאל בפרק מב - מבחון פנימה. אולם לדעתו, לצד הרמיון קיים שוני מהותי בסופם של התיאורים, ומסקנתו שונה בצורה דרמטית. לדבריו ביחזקאל הסיום בקודש הקודשים - פנימה, ואילו במשנה הסיום הוא בלשכת הגזית מקום הסנהדרין הגדולה. מכאן הוא מסיק כי יש ללמוד על השינוי והמעבר בתפיסתם של חז"ל את המקום המרכזי ביותר ממקום הקשור בכוהנים ונעשה בתוככי המקדש לסנהדרין ששופטים את העם בלשכת הגזית. מכאן הוא מסיק כי למעשה ניתן לראות במשניות הללו במסכת מידות התאמה של חזון המקדש ביחזקאל לשנים שאחרי חורבן המקדש השני, שבמרכזם ייחורם ומעמדם של החכמים. אולם מסקנתו זו של כהן איננה עולה בקנה אחד עם המשנה במסכת 'מידות' שבה המשנה האחרונה עוסקת בכניסת כהן גדול בתוככי המקדש, על כן קשה לראות כאן את ביסוס מעמדם של החכמים דווקא.

35 על-פי הירושלמי יומא פרק ב, הלכה ב, והבבלי יומא טז, א ר' אליעזר בן יעקב הוא התנא ששנה את מסכת מידות.

הקושי של חז"ל עם תוכנו של ספר יחזקאל, ככל הנראה בעיקר בפרקים שבהם מופיע תיאור של המקדש על פרטיו וקרבנותיו, עולה גם מתוך התייחסותם של חכמים לספר יחזקאל. התלמוד במסכת 'שבת' (שבת, יג ע"ב) מייחס את כתיבת מגילת תענית לאיש בשם חנניה בן חזקיה. אגב אזכורו מובאת מימרא בשם רב המייחסת לאותו האיש גם את הצלתו של ספר יחזקאל מגניזה: "אמר רב יהודה אמר רב: ברם זכור אותו האיש לטוב, וחנניה בן חזקיה שמו, שאלמלא הוא נגזז ספר יחזקאל, שהיו דבריו סותרין דברי תורה. מה עשה? העלו לו שלש מאות גרבי שמן, וישב בעלייה, ודרשן". במקרה של ספר יחזקאל, בשל מספן הגדול של הסתירות ועומקן נדרשה עבודה דרשנית מאומצת וארוכה שנעשתה בידי חנניה בן חזקיה, "מצילו" של ספר יחזקאל, בדרשה המצוטטת. עדות לכך ניתן למצוא בהבאתו "שלוש מאות גרבי שמן" לעלייה. מן הסתם, לצורכי תאורה.

מאוחר יותר, גם הרמב"ם בראשית "הלכות בית הבחירה" המוקדשות להלכות הנוגעות לבניין המקדש העתידי, מתייחס למבנה כזוה שייבנה במתכונת המצויה בספר יחזקאל. אולם, ניכר מדבריו הקושי לממש את תכנית הבניין כפי שהיא: "בנין שבנה שלמה כבר מפורש במלכים, וכן בנין העתיד להבנות אף על פי שהוא כתוב ביחזקאל אינו מפורש ומבואר ואנשי בית שני כשכנו בימי עזרא בנוהו כבנין שלמה ומעין דברים המפורשים ביחזקאל" (רמב"ם, הלכות בית הבחירה פרק א, הלכה ד). כלומר כבר בימי הבית השני, הקושי לבנות בנין בהתאם לתיאור המצוי ביחזקאל, משתקף בהתייחסותו לבוני הבית השני, שלא יכולים היו לבנות את הדגם המצוי בכבואתו ובנו, על פי דבריו, "מעין" מה שמפורש ביחזקאל.³⁶ אמנם אין בדברי הרמב"ם פירוט לדרך שבה תתבצע הבנייה אך ניתן לראות הדגמה לדבריו בתיאור צורת המזבח והשערים.³⁷ על המזבח כותב הרמב"ם כי היא עוברת במסורת, ונבנתה בימי הבית השני על ידי 'בני הגולה' בהנחיית נביא שעלה עמם: "כעין מזבח שעתידי להיבנות עשוהו ואין להוסיף על מידתו, ולא לגרוע ממנה" (הלכות בית הבחירה פרק ב). ואילו אחד השערים מזוהה עם התיאור ביחזקאל כי: "השער הזה סגור יהיה לא יפתח" (הלכות בית הבחירה פרק ד).³⁸

נסכם כי הקושי לתאם בין מקדש שני לבין חזון המקדש ביחזקאל, כמו גם המשכן ובית המקדש הראשון ניכר גם בדברי חז"ל. ויש מקום לתהות, האם בבית המקדש השני היו גם אלמנטים

36 בהנחה שבית המקדש השלישי יבנה בידי בני אדם: הרמב"ם, הקדמה לפירוש המשנה מסכת מידות מהדורת הרב קאפח, עמ' יז, ציין כי מסכת מידות נכתבה במשנה כדי שבוני המקדש השלישי ידעו כיצד לעשותו, על-פי הצייווי ביחזקאל מג, י-יא, ורש"י שם. וראו גם דברי הלחם משנה ("הלכות מעשה הקרבנות", פרק ב הלכה יד) שמתקשה להבין מדוע סבר הרמב"ם שנבואת יחזקאל היא על הבית השלישי.

37 הרמב"ם מתייחס בעקיפין לקושי ליישב את פרטי הקרבנות כפי שהם מצויים ביחזקאל עם המצוי בתורה ומכריע כי הפסוקים ביחזקאל מתייחסים כולם לטקס חד פעמי עם חנוכת בית המקדש השלישי: "כל שיעורי הנסכים האמורין בספר יחזקאל ומניין אותן הקרבנות וסדרי העבודה הכתובים שם כולם מילואים הן ואינן נוהגין לדורות; אלא הנביא ציווה ופירש כיצד יהיו מקריבין המילואים עם חנוכת המזבח בימי המלך המשיח כשיבנה בית שלישי..." ("הלכות מעשה הקרבנות" פרק ב, הלכה יד)

38 **תוספות יום טוב**, פראג, ש"ס, כתב: "ואף על פי שהבניין של עתיד יש בו שינויים ולא ישוו עם בנין בית שני וכמו שיראה המעיין במשנה ובספר יחזקאל... הרי שאין בבניין בית שני אלא מעין דברים המפורשים ביחזקאל אבל לא ככל הכתוב בספר שם." למעשה הוא כותב כי יש להתבסס על תיאור הבית השני ובנוסף: "כשנזכה לבנות בנין העתיד יגלה הקדוש ברוך הוא עינינו ומלאה הארץ דעה את ה' ולהבין הסתום בדברי יחזקאל..." לספר זה כתב המלבי"ם תיקונים והשלמות לספר צורת הבית בספרו: תבנית הבית (שניהם הודפסו ביחד בסוף ספרו של המלבי"ם על ספר יחזקאל).

בהשפעה פרסית ישירה או עקיפה באמצעות יחזקאל.³⁹ הדעות אף חלוקות בשאלה למתי נמסרה נבואת יחזקאל, האם לכתחילה ניתנה לבית שני לדורותיו. ובאיזו מידה הנבואות הללו עמדו לנגד עיניהם של בני הורדוס (מידות ג, א), ואף השפיעו על המשנה במסכת 'מידות' המתייחסת לעבר וכן למקדש עתידי. ייתכן גם, כי משעה שלא נבנה בית שני כדוגמתו נמצא פתרון חלופי, שהתייחס למקדש יחזקאל כמקדש שעוד עתיד להיבנות. סוגיה זו מצריכה בירור נרחב ומפורט לעצמה ועוד חזון למועד.

תם ולא נשלם

נחזור למה שפתחנו בו: השאלה המאתגרת היא כיצד יש להבין את הקשר בין המציאות הפולחנית במקדשי בבל ונבואותיו של יחזקאל בכלל, וחזון המקדש העתידי בפרט. או במילים כלליות יותר איזה מקום יש להעניק לממצאים העולים מחקר המזרח הקדום בהבנת הנבואה. שאלה זו היא מרכיב אחד בתוך מכלול של שאלות המכונה: בעיית המקוריות והייחוד של החוק המקראי והאמונה המקראית, והתמודדו עמה דורות רבים של חוקרים, שהמוביל שבהם היה יחזקאל קויפמן בספרו 'תולדות האמונה הישראלית'. נראה כי במקרה שלפנינו ניתן לשער כי החזון של בית מקדש עתידי ביחזקאל, דומה במידה מסוימת למקדשים שראה סביבו. ואולי לכך כיוון הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ג' לב):

"והדרך המפורסמת בעולם כולו, שהסכינו אליה באותם ימים, והפולחן הכללי שגדלנו עמו, לא היה אלא להקריב מיני בעלי-חיים באותם מקדשים שהציבו בהן הצורות, ולהשתחוות להן, ולהקטיר קטורת לפניהן – היראים והסגפנים היו באותם ימים דווקא האנשים המתמסרים כליל לשרות אותם מקדשים העשויים לכוכבים, כפי שהסברנו – לא הצריכו חוכמתו יתעלה ועורמת-חסדו, הנראית בכירור בכל מה שברא, שיצווה עלינו לדחות את מיני דרכי פולחן אלה, לעזוב אותם ולבטלם, כי זה היה באותם ימים דבר שאין להעלות על הדעת לקבלו בהתאם לטבע האדם אשר לעולם נוח לו כמה שהספין אליו. הדבר היה דומה באותם ימים כאילו בימינו היה בא נביא הקורא לעבוד את האל והיה אומר: 'האל ציווה עליכם שלא תתפללו אליו ולא תצומו ולא תשוועו אליו בעת צרה. עבודתכם תהיה רק מחשבה בלי מעשה כלל'.

"לכן השאיר יתעלה את מיני העבודות האלה והעבירן מהיותן לנבראים ולדברים דמיוניים שאין להם מהות אמיתית, להיות לשמו יתעלה, וציוונו לעשותם לו יתעלה. לכן ציווה לנו לבנות לו מקדש... ושיהיה המזבח לשמו... ושהקורבן יהיה לו... וההשתחויה תהיה לו, וההקטרה תהיה לפניו. הוא אסר שייעשה דבר ממעשים אלה לזולתו... התחייב בהכרח שתקבענה להם זכויות שתגמולנה להם על התעסקותם בבית ובקרבנותיו. אלה זכויות הלוויים והכהנים.

39 על כך שהיו במקדש השני אלמנטים חדשים הקשורים לעלייה מבבל ניתן ללמוד בעקיפין מדברי הרמב"ם, בפירושו המשני: "כאשר עלו משושן הבירה לבנות את בית המקדש כמו שנתבאר בעזרא צוה אותם המלך לצייר צורת עיר שושן במקדש כדי שיהא מורא המלך עליהם ויזכרו ימי שיבתם בה ולא ימרדו במלך, לפיכך צרו אותה על השער המזרחי משערי הבית." גם נושא זה מצריך עיון נוסף.

“בעורמת־חסד אלוהית זאת הושג שנמחה זכר עבודה זרה והתבסס היסוד הגדול האמיתי באמונתנו, והוא מציאות האלוה וייחודו. הנפשות לא נרתעו ולא חרדו מפני ביטול הפולחנים שהיו מורגלים אליהם ושלא הכירו פולחן זולתם.”⁴⁰

הוא אומר: הרמב”ם מניח שכל עבודת המקדש והקרבנות אינה אלא מענה לצורך להידמות לפולחנים הנכריים, ואם כן, לא יפלא שעיצוב המקדשים ודרכי העבודה נעשה גם בהשפעת הסביבה הנכרית.

יחזקאל איננו עומד לכרו בעניין זה, הוא איננו הנביא היחיד שתכונותיו האנושיות, עמדותיו האישיות והסביבה שבה הוא פעל בה באים לידי ביטוי בנבואותיו.⁴¹ הנחה זו, כי נבואותיהם של הנביאים הושפעו מזמנם, מקומם, ואישיותם, וכי נביאי ישראל לא פעלו בחלל ריק, נדונה כבר בפרשנות המסורתית לאורך הדורות, וידועים דברי חז”ל כי “סיגנון אחד עולה לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאים בסיגנון אחד” (סנהדרין פט ע”א). כך גם פרשנים בתקופות שונות דנו בשאלת הממד האנושי שבנבואה האלוהית ובהם ר’ יוסף אלבו, אברבנאל והמלבי”ם.⁴² ואכן, נראה כי בדבריהם קיימים יסודות שמהם ניתן ללמוד כי לשון הנבואה מותנה בנסיבותיו האישיות ובכישורו של הנביא, תולדותיו, ניסיון חייו, עולם המושגים הקיים בסביבתו והשכלתו.⁴³ דוגמה לכך מצויה בהקדמתו של האברבנאל לפירושו ליחזקאל: “שיחזקאל הנביא לא היה בקי בלשון הקדש ולא בכתיבתו... ולכן באו מלות זרות ואותיות מהם יתרות ומהם חסרות הרבה פעמים בדבריו.”⁴⁴

נראה כי לא נוכל להכריע בשאלה מתי אנו פוגשים בנביא כאדם הפרטי, היכן באות לידי ביטוי תכונותיו האנושיות, מחשבותיו וצערו, ומתי אלו דבריו של הקב”ה. מעבר לדוגמאות עליהן עמדנו כאן, שאלות אלו הן רחבות ומקיפות את כל חלקי ספר יחזקאל. באשר לפרקים שבהם מנבא יחזקאל על החורבן ניתן לשאול: האם היעדרם של האהבה, החמלה והצער בנבואות התוכחה משקפים את תכונותיו האנושיות של יחזקאל או שהן מדגימות צד אחר בקשר שבין ה’ ועמו הנבדל בתוכנו מהמצוי בנבואת ירמיהו באותן השנים?⁴⁵

נסכם, כי יחזקאל, בשעה שקיבל נבואה אלוהית קיבל בנבואה, במראה אלוהי, את התכנים עליהם ניבא. נבואתו, בתקופה שתחילתה לפני חורבן הבית וסופה לאחר חורבן הבית, מתארת מקדש שונה, התואם את מצב העם בסביבתו. מתוך פרקי הספר עולה, כי עמדו לנגד עיניו הגורמים לחילול שם ה’ והגורמים לעזיבת כבוד ה’ את מקדשו ואף לחורבנו, והפקת הלקחים מגורמים אלו עמדה גם היא לנגד עיניו.⁴⁶ אולם סגנונו – הדרך שבא ביטא את התכנים האלוהיים שהגיעו אליו – הושפע ממכלול שלם, הכולל מצד אחד את האסוציאציות והדימויים אותם הכיר ממקדש שלמה,

40 מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, תירגם: מיכאל שורץ, כרך ב’, תל־אביב, תשס”ג, עמ’ 533–534.

41 שאלות משיקות לדיון זה הן הגבול בין הממד האנושי לאלוקי בנבואותיהם של הנביאים בכלל כמו גם של יחזקאל בפרט, כך לדוגמה השימוש הנבואי במותו של אשת יחזקאל (פרק כד).

42 לקט של דוגמאות מצוי במאמרו של משה גרינברג: “תפיסות יהודיות של הגורם האנושי בנבואה המקראית” שהתפרסם בספר היובל לרב מרדכי ברואיר, כרך א’ תשנ”ב, עמ’ 63–76.

43 גרינברג, שם, עמ’ 76.

44 אברבנאל, פירוש על נביאים אחרונים, ירושלים, תשט”ז, עמ’ תלד.

45 וראו את מאמר חז”ל: חגיגה יג, ב: “אמר רבא כל שראה יחזקאל ראה ישעיה למה יחזקאל דומה לכן כפר שראה את המלך ולמה ישעיה דומה לכן כרך שראה את המלך.”

46 ראו: “טומאת שם ה’ בספר יחזקאל”, זר רימונים: מחקרים במקרא ובפרשנותו מוקדשים לפרופ’ רימון כשר, עורכים מיכאל אביעזר, אליהו עסיס, יעל שמש, אטלנטה 2013, עמ’ 206–219.

ומצד שני את התרבות הסובבת אותו ומראותיה, ובכלל זה גם המקדשים שבסביבתו. כל אלה הינם מרכיבים בהווייתו שחברו יחדיו והשפיעו על תוכן נבואתו כפי שהיא לפנינו היום. אם כך, הנבואה שלפנינו איננה ביטוי למה שהוא רק נשגב, נבדל ואלוהי, הנבואה היא ביטוי למפגש שבין האלוקים לאדם, ועל כן היא ניתנת לבני אדם בצורות, בתכנים ובמושגים המובנים להם במקומם ובזמנם.